

VLAAMSE COMMISSIE ONROEREND ERFGOED

ADVIES VCOE 2017|018 VAN 27 MAART 2017

OVER DE VOORLOPIGE BESCHERMING ALS MONUMENT VAN 47 DUITSE BUNKERS VAN DE HOLLANDSTELLUNG, NAAR AANLEIDING VAN DE ADVIESVRAAG VAN MINISTER GEERT BOURGEOIS VAN 2 MAART 2017

De Vlaamse Commissie Onroerend Erfgoed, rechtsgeldig samengesteld, brengt op 27 maart 2017 volgend advies uit:

1. De VCOE ontving op 2 maart 2017 een adviesvraag van Geert Bourgeois, minister-president van de Vlaamse Regering en minister van Buitenlands Beleid en Onroerend Erfgoed over de voorlopige bescherming van 47 Duitse bunkers van de Hollandstelling, gelegen in de gemeenten Knokke-Heist, Damme, Kaprijke, Assenede, Eeklo en Maldegem. De commissie ontving daarbij 11 beschermingsdossiers. Elk dossier wordt begeleid door de criterionota 'Bunkers van de Hollandstelling (Eerste Wereldoorlog)'. De VCOE spreekt zich in voorliggend advies uit over de documenten in het kader van de bescherming met name (a) de ministeriële besluiten tot voorlopige bescherming, (b) de fotoregistraties, (c) de afbakeningsplannen en (d) de beschermingsvoorstellen en (e) de criterionota.
2. De commissie formuleert in dit advies eerst enkele algemene bemerkingen en gaat nadien in op de artikels van de betreffende ministeriële besluiten.
 - a) Thematisch pakket: De commissie stelt vast dat de Hollandlinie oorspronkelijk 411 bunkers omvatte, lopende vanaf Knokke tot aan de Stellung Antwerpen in Vrasene (Beveren). De bunkers van de Hollandstelling werden in de periode 2013-2015 geïnventariseerd. Er werden 189 exemplaren opgenomen in de wetenschappelijke inventaris van het onroerend erfgoed. Al deze inventarisitems werden ook tezamen als bouwkundig geheel opgenomen in de vastgestelde inventaris¹. De commissie merkt op dat daarvan 47 bunkers, gelegen tussen Knokke en Assenede, ter bescherming worden voorgedragen. De commissie vindt het positief dat dit gebeurt in de vorm van een beschermingspakket. Anderzijds stelt de commissie vast dat de thematisch-geografische samenhang van dit pakket onvoldoende uit de 11 individuele beschermingsdossiers blijkt. Bij elk beschermingsvoorstel wordt weliswaar aangegeven dat het dossier kadert in het thematisch beschermingspakket 'Bunkers van de Hollandstelling' en wordt tevens verwezen naar de criterionota. Er wordt evenwel noch in de inhoudelijke dossiers, noch in de ministeriële besluiten en ook niet in de criterionota geduid wat de omvang van voorliggend pakket is. De commissie vraagt daarom aan de beschermingsdossiers een overzichtslijst toe te voegen, alsook een overzichtskaart met de individuele ligging van de verschillende beschermingen die in het pakket worden opgenomen.
 - b) Samenhang met beschermingspakket 'Hollandstelling (deel landmacht)': Tegelijk stelt de commissie vast dat een deel van de Hollandstelling reeds werd beschermd. Het betreft een reeks van 51 bunkers, gelegen tussen Evergem en Beveren (MB 29 april 2015). Het is voor de commissie onduidelijk hoe beide beschermingspakketten inhoudelijk op elkaar werden

¹ <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/127073> (geraadpleegd op 9/3/2017).

afgestemd.² De commissie vraagt verder ook te verduidelijken in welke mate beide pakketten de ambitie hebben om samen een representatief en afgerond geheel te vormen.

- c) Criterionota: De commissie stelt vast dat voor de opmaak van voorliggend beschermingspakket een specifieke criterionota werd opgesteld: *'Bunkers van de Hollandstelling (Eerste Wereldoorlog)'*. De criterionota geeft een algemene inleiding bij het thematisch beschermingspakket, schetst de belangrijkste krijtlijnen van beide wereldoorlogen voor Vlaanderen, kadert het belang en de evolutie van de Duitse bunkerbouw binnen de historische context van de Eerste Wereldoorlog, gaat in op de aanleg van de Hollandstelling en formuleert tot slot de erfgoedwaarden en selectiecriteria op basis waarvan de te beschermen bunkers werden geselecteerd.

Voor bemerkingen met betrekking tot de erfgoedwaarden verwijst de commissie naar paragraaf 4 van dit advies. De commissie heeft daarnaast een aantal bedenkingen bij de toetsing van de bunkers aan de hand van de criteria zoals opgenomen in de criterionota. De commissie merkt op dat de criterionota (p.35) aangeeft dat *"de selectie van de beschermingswaardige bunkers gebeurde op basis van volgende criteria: contextwaarde, huidige contextuele criteria, ensemblewaarde, zeldzaamheid, representativiteit en gaafheid, authenticiteit en herkenbaarheid."* De commissie is van mening dat de toetsing van de bunkers aan al deze criteria een essentieel onderdeel vormt van het waarderend onderzoek, maart stelt vast dat dit nergens transparant wordt gemaakt. Noch in de ministeriele besluiten, noch in de individuele beschermingsvoorstellen, noch in de criterionota wordt gemotiveerd hoe de voorgedragen bunker(s) aan de verschillende criteria voldoen en waarom zij een bescherming verdienen (en andere geïnventariseerde exemplaren niet).

De commissie merkt op dat de selectiecriteria enkel aan bod komen in de beschrijving van de erfgoedwaarden. In het overgrote deel van de dossiers worden slechts twee à drie van de zes selectiecriteria genoemd. Het betreft meestal de historische contextwaarde, ensemblewaarde of de gaafheid, authenticiteit en herkenbaarheid. In een aantal gevallen wordt ook de zeldzaamheid vermeld. De criteria representativiteit en huidige contextwaarde worden nooit benoemd. De commissie is van mening dat vooral de huidige contextuele criteria - zoals zichtbaarheid, bereikbaarheid en toegankelijkheid, huidig gebruik, de eventuele mogelijkheid tot duiding, ontsluiting of herbestemming - doorslaggevend moeten zijn om binnen de veelheid aan geïnventariseerde bunkers de beschermingswaardige van de niet-beschermingswaardige exemplaren te onderscheiden. Deze criteria moeten volgens de commissie in elk dossier expliciet afgetoetst worden. Indien dit niet gebeurt, kunnen op basis van één algemeen criterium (bv. historische contextwaarde) in principe alle bunkers van de Hollandstelling in aanmerking kunnen komen voor bescherming. In dat geval schiet de criterionota zijn doel voorbij.

- d) Differentiatie instrumentarium: Tot slot stelt de commissie vast dat de criterionota zich beperkt tot het instrumentarium vanuit het beleidsveld onroerend erfgoed. De commissie meent evenwel dat bunkers bij uitstek gerekend kunnen worden tot het soort bouwkundig

² In dat verband merkt de commissie op dat beide beschermingspakketten enigszins andere erfgoedwaarden hanteren: het eerste pakket omvat de historische, in casu militair-historische, architectuurhistorische en historische sociaal-culturele Waarde. Voorliggend pakket hanteert de historische, architecturale, technische en culturele waarde. Daarnaast merkt de commissie op dat beide dossiers klaarblijkelijk niet op basis van dezelfde criterionota werden opgemaakt. Voorliggende criterionota dateert immers van 16 december 2016, dat is na de definitieve bescherming van het eerste pakket van de Hollandstelling.

erfgoed dat vaak sterk verweven is met de landschappelijke context. De lokale ruimtelijke verankering van bunkers kan dan ook een valabel complementair en/of alternatief spoor vormen voor vrijwaring in de toekomst en kan bijdragen aan een meer selectief beschermingsbeleid. De commissie benadrukt aldus dat niet alle objecten steeds eenzelfde beschermingsgraad (in casu als monument) vereisen, maar dat de opname in een onroerenderfgoedrichtplan of in de vastgestelde inventaris tevens waardevol kan zijn. De commissie betreurt dat deze mogelijkheden inzake ruimtelijke verankering niet in de criterianota werden onderzocht.

3. Artikel 1 van het ministerieel besluit legt de voorlopige bescherming van 47 bunkers van de Hollandstelling als monumenten vast en verwijst naar de afbakeningsplannen en de fotoregistraties die als bijlagen bij de beschermingsbesluiten werden gevoegd. De commissie kan artikel 1 van de verschillende ministeriële besluiten ondersteunen, maar heeft wel nog bemerkingen bij de voorgestelde afbakeningen.

De commissie merkt op dat rond elke bunker standaard een perimeter van (minstens) 2 meter mee wordt beschermd. Het is positief dat aldus eventuele uitstekende elementen die deel uitmaken van de bunker maar bovengronds niet waarneembaar zijn toch door de bescherming worden gevat. De commissie merkt evenwel op deze standaardperimeter onvoldoende aandacht heeft voor de sterk variërende context van de verschillende bunkers (agrarisch gebied, woongebied, bos-, natuur- of groengebied) en zelfs de waardevolle historische en ruimtelijk-landschappelijke context van enkele bunkers miskent. De commissie meent dat de leesbaarheid van de verschillende puntvormige objecten echter pas bewaard kan blijven als de (historische) ruimtelijke context ook gevrijwaard wordt.

De commissie pleit er aldus voor om rond een aantal bunkers een overgangszone in te stellen die tot doel heeft de specifieke erfgoedwaarden van deze bunkers te ondersteunen en hun ruimere context te vrijwaren. Het gaat in het bijzonder om de bunkers die ingepland werden in of tegen dijklichamen zoals de mitrailleurspost met hefkoepel, het Stützpunkt Bayer-Schanze en de bunkers langsheen het Afleidingskanaal en het Leopoldkanaal. Het betreft verder ook de mitrailleurspost naast de spoorlijn in Eeklo en de bunkers 1, 8, 9 en 13 ter hoogte van Heide in Assenede. Wat deze vier laatste bunkers betreft merkt de commissie op dat deze met het oog op camouflage werden ingepland in bosjes en dat ze zich vandaag nog steeds in bosgebied bevinden. De commissie benadrukt dat voor al deze bunkers de overgangszone verantwoord kan worden op basis van de historische contextwaarde waarnaar in de verschillende beschermingsvoorstellen wordt verwezen³.

4. Artikel 2 van de ministeriële besluiten verwijst naar de verschillende erfgoedwaarden die de beschermingen als monument verantwoord en beschrijft de aanwezige erfgoedkenmerken en erfgoedelementen. De erfgoedwaarden van de verschillende bunkers, conform artikel 2 van hun respectievelijke ministeriële besluiten, worden in onderstaande tabel weergegeven.

³ Ter illustratie: inhoudelijk dossier Mitrailleurspost met hefkoepel (p.7): *“De historische context, met name de wijze waarop de mitrailleurspost werd ingeplant in de Zeedijk, is veelbetekend.”*; inhoudelijk dossier Stützpunkt Bayer-Schanze (p. 7): *“De historische context van deze bunker is belangrijk: de bunker was ingeplant tegen een dijk omwille van de beschutting die deze dijk kon bieden.”*; inhoudelijk dossier mitrailleurspost spoorlijn (p. 8): *“De historische context, meer bepaald de ligging langs de voormalige spoorlijn 58, is dus heel belangrijk.”*

Nr.	Gemeente	Beschermingsdossier	Historische Waarde	Architecturale Waarde	Technische Waarde	Culturele Waarde
1	Assenede	Bunkers Hauptstellung	X	X	X	X
2	Assenede	Bunkers Heide	X	X	X	X
3	Assenede	Bunkers Vorstellung	X			X
4	Damme	Stützpunkt Gustav	X	X	X	X
5	Damme	Duitse commandopost	X	X	X	X
6	Damme	Duitse mitrailleurspost met hefkoepel	X	X	X	X
7	Eeklo	Duitse mitrailleurspost spoorlijn	X	X		X
8	Knokke-Heist	Stützpunkt Bayern-Schanze	X		X	X
9	Maldegem	Bunkers Afleidingskanaal	X	X	X	X
10	Maldegem	Bunkers Leopoldkanaal	X	X	X	X
11	Maldegem	Stützpunkt Mauritz	X	X	X	X

Tabel: erfgoedwaarden van de verschillende bunkers, conform artikel 2 van hun respectievelijke ministeriele besluiten.

De definities van de verschillende erfgoedwaarden zijn opgenomen in de criterionota. De commissie merkt op dat deze in zeer algemene termen werden geformuleerd en in feite op alle bunkers van de Hollandlinie toegepast zouden kunnen worden. De definities bieden volgens de commissie aldus weinig houvast voor een doorgedreven selectie van de meest waardevolle exemplaren. De commissie wijst in dat verband tevens op haar bemerkingen bij de selectiecriteria (zie paragraaf 2, punt c). Vooral de definities van de technische en de culturele waarde zijn op dit vlak illustratief. De commissie merkt bovendien op dat deze – indien toegekend – generiek worden geformuleerd in de verschillende beschermingsbesluiten. Verder merkt de commissie op dat de technische en architecturale waarde in definitie zeer nauw bij elkaar aansluiten. De commissie wijst erop dat de technische mogelijkheden grotendeels mee de typologie en dus de architectuur van de bunkers bepalen. Het is dan ook niet steeds duidelijk waarin de technische waarde zich onderscheidt.

Het is voor de commissie verder totaal onduidelijk waarom in een aantal gevallen een bepaalde waarde niet werd toegekend. Bijvoorbeeld aan de Duitse mitrailleurspost langs de spoorlijn in Eeklo werd geen technische waarde toegekend. De commissie kan op basis van het inhoudelijk dossier opmaken dat de bunker is opgetrokken in gegoten beton van inferieure kwaliteit en zich in een vrij slechte bouwfysische toestand bevindt. Het dossier verduidelijkt dat dit *“mogelijk wijst op de beperkte ervaring die de Duitse landmacht had met het optrekken van bunkers uit gegoten beton”* en dat *“er voor wat de Hollandstellung betreft, geen andere dergelijke betonnen*

versterkingen zijn gekend die in een specifieke vorm gegoten werden.” Deze bunker illustreert volgens de commissie dus net goed dat er met allerlei typologieën en technieken geïmproviseerd en geëxperimenteerd werd. Op basis daarvan zou alsnog het toekennen van de technische waarde kunnen worden gemotiveerd.

5. Artikel 3 van de ministeriële besluiten somt de beheersdoelstellingen op. De commissie merkt op dat de beheersdoelstellingen generiek werden opgesteld. Slechts voor drie dossiers werden bijkomend specifieke doelstellingen geformuleerd. De commissie stelt zich evenwel vragen bij de haalbaarheid en de wenselijkheid van enkele van deze generieke beheersdoelstellingen. De commissie benadrukt dat het in voorliggend beschermingspakket gaat om eerder atypische constructies in specifieke (ruimtelijke) contexten en dat het daarom wenselijk is de beheersdoelstellingen in een aantal gevallen te formuleren op maat van de specifieke bunker.

Zo stelt de commissie vast dat de algemene doelstelling voor de bunkers steeds uitgaat van het maximaal behoud en de instandhouding van hun erfgoedkenmerken en –elementen. In functie daarvan worden verdere doelstellingen geformuleerd die maatregelen omvatten om elke mogelijke oorzaak van aftakeling zoveel mogelijk te vermijden. Het gaat dan om het verwijderen van de spontane opslag van bomen en struiken, het nemen van maatregelen tegen waterinsijpeling en het permanent vermijden van grondwater. De commissie is evenwel van mening dat dit niet steeds wenselijk is en dat minstens voor een aantal bunkers, die sterk geïntegreerd zijn in hun natuurlijke omgeving, de natuurlijke aftakeling ervan een verantwoorde beheersoptie kan zijn. Daarbij kan desgevallend bepaald worden dat opzettelijke beschadigingen en onderwaterzetting, alsook het dumpen van materialen, schroot, bouwafval en rommel op, tegen en in de betonnen posten verboden zijn.

6. De commissie gaat in principe akkoord gaan met artikel 4 van de ministeriële besluiten dat de voorschriften formuleert voor de instandhouding en het onderhoud van de te beschermen bunkers. De commissie merkt wel op dat deze voorschriften beperkt dienen te worden in het geval de natuurlijke aftakeling als algemene beheersoptie voor een specifieke bunker wordt gekozen.
7. Artikel 5 somt de toelatingsplichtige handelingen op voor de te beschermen monumenten en hun interieur. De commissie stelt vast dat ook deze generiek werden opgesteld voor alle bunkers. De link met de verschillende inhoudelijke dossiers is evenwel niet steeds duidelijk. Dit geldt in het bijzonder voor de toelatingsplichtige omgevingswerken 5° e) en f).
8. De commissie erkent de erfgoedwaarde van de 28 voorgestelde bunkers en acht de bescherming ervan verdedigbaar. De commissie heeft echter een heel aantal opmerkingen bij de voorgestelde dossiers. De commissie vraagt onder meer:
 - een overzichtslijst en –kaart toe te voegen aan de individuele beschermingsdossiers met de individuele ligging van de verschillende beschermingen (par. 2 a);
 - de inhoudelijke afstemming tussen voorliggend beschermingspakket en het beschermingspakket ‘Hollandstellung (deel landmacht)’ te verduidelijken, alsook in welke mate beide pakketten samen een representatief en afgerond vormen (par. 2 b);
 - de toetsing van de bunkers aan de selectiecriteria transparant te maken en de huidige contextuele criteria in elke dossier expliciet af te toetsen (par. 2 c).
 - de definities van de erfgoedwaarden te verduidelijken en te motiveren waarom aan een aantal bunkers een bepaalde waarde niet werd toegekend (par. 4);
 - de toelatingsplichtige handelingen op een aantal punten te verduidelijken (par. 7).

De commissie is het verder fundamenteel oneens met de generieke benadering van de beheersdoelstellingen en afbakeningen omdat hiermee de specifieke ruimtelijke en landschappelijke context van de bunkers wordt miskend. De commissie acht het noodzakelijk:

- de beheersdoelstellingen maximaal op maat van elke bunker te schrijven en te onderzoeken hoe voor een aantal bunkers de natuurlijke aftakeling als beheersoptie kan worden vormgegeven (par. 5).
- Voor een aantal bunkers een overgangszone in te stellen in functie van de specifieke historische en ruimtelijke context (par. 3).

Op basis van bovenstaande argumentatie en opmerkingen geeft de commissie een ongunstig advies voor de voorlopige bescherming als monument van de bunkers van de Hauptstellung, de bunkers nabij Heide en de bunkers van de Vorstellung in Assenede; van de bunkers van het Stützpunkt Gustav, de commandopost en de mitrailleurspost met hefkoepel in Damme; van de mitrailleurspost nabij de spoorlijn in Eeklo; van de bunker van het Stützpunkt Bayern Schanze in Knokke-Heist; en van de bunkers aan het Afleidingskanaal, de bunkers aan het Leopoldkanaal en de bunkers van het Stützpunkt Mauritz in Maldegem.

Namens de Vlaamse Commissie Onroerend Erfgoed,

Michiel Deweydt
Voorzitter